

РОЗДІЛ III

Політична географія і геополітика

УДК 911.3:32

Мирослав Дністрянський

Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди?

Здійснено критичний аналіз окремих концептуальних принципів геополітики минулого. Обґрунтовано наукову безпідставність геополітичних положень про постійний іманентний антагонізм цивілізацій суходолу і моря. Розкрито невідповідність реальним трендам ідей «просторової прогресії» та неминучості формування великих континентальних держав. Схарактеризовано основні сучасні геополітичні тенденції – глобалізацію і суверенізацію. Обґрунтовано закономірність утворення та зміни цивілізацій-культур, які є великими історико-географічними районами, що охоплюють групи народів і країн. Розкрито закономірний характер зближення територіальної організації політичної та етнонаціональної сфер сучасного світу та диференційованого перебігу етнополітичних процесів залежно від особливостей історико-географічного регіону. Зроблено висновок про те, що лише система національних держав і етнонаціональних федерацій може бути оптимальною моделлю геополітичної організації сучасного світу.

Ключові слова: геополітика, об'єктивний геополітичний аналіз, закони геополітики, концептуальні основи геополітики, геополітичні тенденції.

Постановка наукової проблеми та її значення. Геополітика на сьогодні найбільше проявляється як практика політичної діяльності, яка безпосередньо спирається на географічні реалії і визначається поєднанням конкретних завдань, інтересів та геополітичної свідомості суб'єктів міжнародно-політичних відносин. Водночас триває і процес формування геополітики як академічної дисципліни, наукової аналітики, який передбачає впорядкування понятійно-термінологічного апарату, обґрунтування концептуальних положень, методологічних підходів та методик аналізу. Для формування теоретичних основ об'єктивного геополітичного аналізу важливо, по-перше, зробити ревізію тих концептуальних положень геополітики минулого, які ґрунтуються переважно на ідеологічних засадах та односторонній оцінці окремих географічних чинників; по-друге, виділити глобальні тенденції та найбільш важливі взаємозв'язки в сучасному політичному світоустрої, на основі яких сформувати цілісну модель його структури та динаміки; по-третє, обґрунтувати об'єктивні критерії оптимізації геополітичних відношень та забезпечення безконфліктного розвитку.

Оскільки теоретичну основу кожної науки становить система обґрунтованих законів, то в процесі формування наукових засад геополітики особливу увагу слід приділити пізнанню стійких, об'єктивних і повторюваних зв'язків у геополітичному світоустрої та в тенденціях його динаміки. У цьому контексті однією з центральних проблем є те, що на сьогодні законами геополітики часто називають низку суперечливих положень, які якраз і не відповідають науковим критеріям.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В Україні щороку збільшується кількість геополітичних публікацій. Це, зокрема, праці М. Багрова, А. Гольцова, П. Масляка, В. Лажніка, В. Мадіссона, О. Склярської, Р. Сливки, В. Смолярчука, В. Стафійчука, В. Шахова, Б. Яценка та ін. Проте вивчення українських видань, присвячених питанням геополітики, засвідчує деяку відстороненість від проблематики геополітичних законів, бракує, зокрема критичного аналізу засадничих геополітичних

положень минулого. Однак у російській геополітичній літературі, яка має вплив і на окремі українські наукові й політичні середовища, залишається помітною апологетика таких концептуальних положень, які забезпечують російській великодержавній ідеології низку переваг.

З огляду на це, **мета** нашої статті – критичний аналіз засадничих концептуальних положень геополітики минулого та виявлення деяких сучасних геополітичних трендів, що мають універсальний характер. Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

- 1) простежити генезу та трансформацію т. зв. законів геополітики сили;
- 2) визначити змістовну сутність концептуальних положень геополітичних доктрин минулого та їхню відповідність глобально-політичним тенденціям;
- 3) обґрунтувати сучасні глобальні тренди динаміки політичного світоустрою.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У прагненні сформуванню базові географічні закономірності багато авторів першочергово називають т. зв. закон планетарного дуалізму, у якому стверджується про нібито постійний іманентний антагонізм т. зв. цивілізацій суходолу (телурократії) і цивілізацій моря (таласократії). Це положення стало популярним після виходу в світ праці Г. Маккіндера (1861–1947) «Географічна вісь історії» (1904), знайшовши подальший розвиток в працях К. Гаусгофера (1869–1946), інших аналітиків та політиків. На сьогодні такі ідеї активно пропагує багато російських та проросійських геополітиків, яким вигідно за цією схемою проголошувати Росію нібито втіленням «телурократії», тобто визначенням самою природою другим глобальним полюсом світу [2, с. 24]. Принципово заперечуючи цю ідею, слід зазначити, що навіть виділення суто морських і суходільних суспільств (цивілізацій) не завжди є методологічно коректним, адже усі цивілізації так чи інакше сформувалися в межах суходолу, а багато країн безпосередньо поєднували приморські й континентальні регіони. З іншого боку, переважно континентальні країни, наприклад Росія, намагалися утвердитися (й у випадку Росії утверджувалися) на морських берегах. На це відразу вказав, не сприймаючи такий поділ Г. Маккіндера, відомий російський географ В. П. Семенов-Тянь-Шанський (1870–1942), зазначаючи, що історичний розвиток багатьох країн йшов через поєднання приморських і континентальних регіонів [5]. Традиційне природокористування, доіндустріальне господарство узбереж та континентальних районів Євразії справді істотно відрізнялися, накладаючи особливий відбиток на матеріальну і духовну культуру загалом, але все ж нема підстав говорити, що сумарно вони закладають яесь протистояння. Причому більшу диференціацію геокультурних відмінностей і особливостей політичного менталітету розкриває етногеографічний підхід, який за цією схемою фактично цілком ігнорується. Тобто власне географія народів, їхня культурно-ментальна близькість і визначила конфігурацію цивілізацій-культур, їхні істотні відмінності. А приморське чи внутрішньо-континентальне положення у цих процесах хоча й відіграло певну роль, але все ж не основну. Практика міжнародних відносин до середини ХХ ст. також цілком заперечувала положення про нібито несумісність союзницьких взаємин переважно приморських і переважно континентальних країн, виявляючи, навпаки, гостру конкуренцію сусідніх, подібних за географічним положенням держав. Враховуючи ці та багато інших аргументів, є усі підстави для висновку: *модель планетарного дуалізму – ненауковий підхід, деструктивна міфологема, що перешкоджає формуванню оптимальної глобальної територіально-політичної організації світу, оскільки програмує немотивоване, переважно цілком безпідставне протистояння та антагонізм різних частин світу.* Відповідно й поняття та терміни, сформовані в межах ідеології протистояння «таласократія – телурократія», у тому числі й для позначення геополітичного значення різних частин світу («хартленд», «внутрішній півмісяць», «рімленд», «світовий острів»), можна використовувати лише для характеристики історичного геополітичного мислення, але аж ніяк не для оцінки сучасної геополітичної організації світу.

Ще більш безпідставними є деякі інші положення геополітичної ідеології, що їх подають як нібито закони геополітики («закон просторової прогресії», «закон формування континентальних імперій»), які зовсім суперечать реальним тенденціям, адже ХІХ–ХХ ст. супроводжувалося розпадом поліетнічних імперій і формуванням національних держав. Ідея континентальної держави, яку висловив Р. Челлен (1864–1922), пізніше знайшла своє продовження в інших експансіоністських доктринах, – це приклад абсолютизації значення природно-географічних чинників та повного ігноруван-

ня соціально-географічних реалій, адже континенти та інші великі природно-географічні одиниці – це лише природні цілості, які водночас не є такими в етнокультурному і соціально-економічному аспектах. А подальший розвиток подій, насамперед розпад великих поліетнічних держав, підтвердив політичне значення, а іноді й визначальну, державоформувальну роль етнотериторіальної та інших соціально-територіальних ідентичностей (релігійної, поселенської та ін.). Тобто закономірною якраз стала тенденція до збільшення кількості держав і відповідно до зменшення їхніх розмірів. Отже, розвиток геополітичного світоустрою впродовж XX ст. засвідчив, що великодержави імперського типу – це абсолютно неорганічні утворення, визначальною ознакою яких є нерівноправність становища державоформувальної етнічної нації та інших етнокультурних спільнот, яка призводить до поступового позбавлення дискримінованих народів чи релігійних груп необхідних соціально-культурних, а іноді й економічних передумов для повноцінного життя-забезпечення, включаючи і питання самозбереження. Загроза втрати самотності внаслідок насильницької асиміляції та неможливість політичного волевиявлення автохтонних народів зумовлюють перманентні конфлікти по лінії центр – іноетнічні чи інорелігійні регіони або ж центр – історичні регіони і як наслідок – великі етнокультурні і етнополітичні втрати. Причому відчутної шкоди через різні причини може зазнати і домінуючий етнос. З огляду на глибинні принципові суперечності, збереження цілісності великодержав імперського типу можливе лише на основі утримування величезного багатоступінчастого бюрократичного апарату та силових структур, що абсолютно не сприяє оптимізації соціально-політичних відносин і фактично унеможливує демократичні перетворення. Тобто великодержавництво й імперіалізм фактично несумісні з організацією суспільства на демократичних засадах. Тому саме тоталітарні ідеології найбільшою мірою обслуговували імперіалізм. Окрім того, імперіалізм – це і неефективність управління, це і величезні диспропорції щодо центру і периферії, в результаті чого відсталюю глушиною стають великі простори, це і додаткові труднощі самореалізації окремої особи чи окремих фахових груп віддалених районів тощо. Втрата органічного зв'язку центру та окраїн (великі відстані, різні середовища й еліти, різні інтереси) зумовлює й інші проблеми. Зокрема, в галузі екологічної безпеки, природокористування це призводить до бездумної експлуатації, виснаження природних ресурсів віддалених районів і суперечить інтересам місцевого населення. Тому логічні концептуальні положення П. О. Масляка про закономірне зниження ефективності соціально-економічної освоєності територій відповідно до зростання їхніх розмірів [4, с. 12].

У контексті міжнародної безпеки очевидно, що імперіалізм і великодержавництво – це прагнення до територіальної експансії і відповідно постійна загроза глобальних конфліктів та зіткнень. Головно саме вони і спричинили найбільші катаклізми XX ст. – світові війни.

Отже, названі «закони» геополітики минулого – це власне не обґрунтовані наукові положення, а певні *установки геополітичної свідомості*. Тому концептуальна обмеженість класичних глобальних геополітичних доктрин так чи інакше актуалізує питання поглиблення теоретико-методологічних засад геополітики, насамперед обґрунтування базових принципів організації політичної сфери світу з позицій геопростору. Такі принципи мають спиратися на пізнання закономірних тенденцій походження, формування й розвитку різних складових частин політичного простору, а також на обґрунтовані закономірності структурної організації політичної сфери та характеру взаємодії різних територіально-політичних структур. Спираючись на об'єктивні реалії сучасного політичного світу, виділимо деякі з таких закономірностей. Так, у другій половині XX – на початку XXI ст. в соціально-політичному житті людства, попри велику різноманітність нових політичних чинників, достатньо рельєфно проявились дві протилежні тенденції, глобалізація й суверенізація, різновекторність яких якраз і визначає багато сучасних геополітичних суперечностей. Ці тенденції характерні не лише безпосередньо для політичних взаємин, а й для інших сфер життєдіяльності людського суспільства (соціальної, культурної, економічної, інформаційної), які так чи інакше стосується політичних взаємин. Зокрема, з економічного погляду, за словами Б. П. Яценка, помітне прагнення держав до економічної самодостатності і водночас – посилення процесів економічної взаємозв'язаності і взаємозалежності [6, с. 3–7]. Отже, поглиблення економічної та комунікаційної зв'язаності, екологічної та політичної взаємозалежності, поширення стереотипів масової культури, тенденції до уніфікації соціальної сфери – усе це суперечливо поєднується з прагненням держав та народів зберегти політичну

та економічну незалежність та етнокультурну самобутність. Тому попри різноспрямовані, але не взаємовиключні тенденції, на глобальному рівні *закономірне утворення та зміна цивілізацій-культур, які є великими історико-географічними районами, охоплюючи групи народів і країн, котрі в ході тривалого історичного розвитку набули деяких спільних рис культури, менталітету, у тому числі геополітичного мислення*. На об'єктивність і закономірність цього процесу вказувало і вказує багато істориків, соціологів та філософів (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, С. Гантінгтон), хоча з огляду на складність феномену цивілізацій, називають різні рушійні сили, тенденції та перспективи розвитку великих культурно-цивілізаційних регіонів. Найбільш об'єктивно формування культурно-цивілізаційних типів розкрив М. Я. Данилевський (1822–1888), вказуючи і на істотні генетичні засади цивілізацій-культур (народ або споріднені народи), й основні передумови (потреба і наявність політичної незалежності), і рушійні сили розвитку (внутрішня енергія), й оптимальну структуру великих культурно-історичних районів (система національних держав чи етнонаціональна федерація (чи федерації)) [1]. Виділяючи основні рушійні сили формування цивілізацій-культур, окрім етногеографічних підстав (народ або споріднені народи), потрібно також інтегрально враховувати і вагому роль інших чинників (поширення світових релігій, великодержавних утворень). Слід також підкреслити, що цивілізації-культури за своєю структурою не є вузловим районом, а лише певною металною спільністю, тому ілюзорними можуть бути підходи щодо творення на основі цивілізацій-культур наддержав, чи так би мовити центральних держав, оточених державами-сателітами, як це розглядається в деяких геополітичних моделях, зокрема, у С. Гантінгтона [2, с. 50–59].

Динаміка етнополітичних процесів виявляє й деякі інші тенденції. Так, наростання хвилі формування національних держав, етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій, насамперед у Європі й Азії, переконливо підтверджує, що *тенденція до відповідності, з одного боку, територіально-політичної організації сучасного світу, важливими складниками якої є державні території, державні кордони, а з іншого – етногеографічної організації людства, територіальними підрозділами якої є етнічні території, етнічні межі тощо, має закономірний характер і спостерігається впродовж кількох останніх століть*. Водночас закономірним є й *диференційований перебіг* етнополітичних процесів у регіонах світу, що особливо помітно проявляється в регіонах з *автохтонним населенням* та в регіонах *переселенського* типу. Тому з урахуванням закономірних тенденцій територіально-політичного розвитку можна зробити висновок, що *тільки система рівноправних національних держав і етнонаціональних федерацій може бути оптимальною моделлю геополітичної організації (геополітичного порядку) як на глобальному рівні, так і на рівні цивілізацій-культур* [3, с. 45].

Констатуючи наявність двох тенденцій, можна виявити помітне домінування однієї з них у певних сферах, міжнародних регіонах та впродовж якогось часового проміжку. Так, в етнополітичній сфері, всупереч мондіалістським проектам уніфікації політичного простору все ж провідною є об'єктивна тенденція до формування національних держав, етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій. Тобто попри нав'язливе пропагування нібито анахронічності національно-державних ідей визначальними все ж є прагнення до політичної автономізації ареалів компактного розселення етнічних меншин, створення на основі етнічних територій національних держав. Тобто, перефразовуючи відомі слова, є підстави стверджувати, що ми живемо в часи «кінця імперій».

У гео економічній сфері виявом процесів суверенізації та поміркованої економічної автаркізації є жорстка конкуренція за ринки збуту і безкомпромисний захист державами своїх національних інтересів, прагнення створити самодостатні економіки. Але все ж в економічній сфері через велику роль уніфікованої банківсько-фінансової системи, міжнародних корпорацій транснаціональні економічні інтереси стали домінуючими. Процеси економічної інтеграції, регіонального співробітництва та формування регіональних об'єднань, що включають суміжні області країн, набули особливо великого розмаху в Європі, значною мірою зумовивши й геополітичні тенденції до міждержавного зближення, формування наднаціональних структур. Проте тривалість цих тенденцій також не можна абсолютизувати, особливо на фоні зростання інтенсивності протилежно спрямованих процесів.

На державному рівні завжди помітна *інерційність територіальних структур минулого*. Так, на прикладі України помітна закономірність *загальної інерційності державних кордонів порівняно з процесами формування і зміни державності, структуроформуючої ролі адміністративно-територіаль-*

них систем у просторовій впорядкованості суспільства, наслідком чого є утворення цілісних соціально-територіальних районів із вираженою ієрархією центрів, інерційна наявність яких відчутна й у наступний історичний період. В етнополітичному аспекті закономірне посилення *поляризації в межах ареалу розселення народу* (етнодемографічне ядро – країни етнічної території) та поглиблення нерівномірності *етнодемографічного розвитку* [3, с. 202–207].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, ми розглянули лише окремі підходи до розуміння геополітичних закономірностей. Формування й обґрунтування цілісної системи закономірних зв'язків у геополітичному світоустрої, як і методологічних основ геополітики, можливе лише за результатами повномасштабного аналізу усієї сукупності політико-географічних, соціально-, економіко-географічних та демогеографічних процесів, дослідження ієрархічно-територіальних структурних співвідношень, що потребує подальшого більш глибокого вивчення цієї наукової проблеми.

Джерела та література

1. Данилевський Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М. : Книга, 1991. – 558 с.
2. Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології / М. С. Дністрянський. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 114 с.
3. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології практики : монографія / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис ; Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.
4. Масляк П. О. Географічні джерела геополітики в умовах глобалізації / П. О. Масляк // Україна: географічні проблеми сталого розвитку : зб. наук. пр. В 4 т. Т. III. – К. : ВГЛ «Обрії», 2004. – С. 10–12.
5. Семенов-Тян-Шанский В. П. О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк по политической географии / В. П. Семенов-Тян-Шанский // Известия Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1915. – Т. LI. – Вып. VIII. – С. 425–457.
6. Яценко Б. П. Мегатренди світового господарства / Б. П. Яценко // Укр. геогр. журн. – 1998. – № 4. – С. 3–7.

Дністрянський Мирослав. Законы геополитики: исторические мифологемы, идеологические установки или реальные глобальные тренды? Сделан критический анализ отдельных концептуальных принципов геополитики прошлого. Обоснована научная несостоятельность геополитических положений о постоянном имманентном антагонизме цивилизаций суши и моря. Раскрыто несоответствие реальным трендам идей «пространственной прогрессии» и неизбежности формирования крупнейших континентальных государств. Сделано характеристику основных современных геополитических тенденций – глобализации и суверенизации. Обоснована закономерность образования и смены цивилизаций-культур, которые являются большими историко-географическими районами, охватывающими группы народов и стран. Раскрыто закономерный характер сближения территориальной организации политической и этнонациональной сфер современного мира и дифференцированного течения этнополитических процессов в зависимости от особенностей историко-географического региона. Сделан вывод о том, что только система национальных государств и этнонациональных федераций может быть оптимальной моделью геополитической организации современного мира.

Ключевые слова: геополитика, объективный геополитический анализ, законы геополитики, концептуальные основы геополитики, геополитические тенденции.

Dnistryanskyy Mirosлав. The Laws of Geopolitics: Historical Myths, Ideological Positions or Real Global Trends? A critical analysis of some conceptual geopolitical principles of the backward are made. A unfounded scientific of geopolitical provisions about continuous inherent antagonism civilizations of the Land and Sea are proved. The inadequacy between real of the trends and ideas «spatial progression», the inevitable formation of large continental countries are exposed. The characteristics of main contemporary geopolitical trends – globalization and sovereignty – are made. A regularity formation and change of civilizations-cultures that are great historical and geographical areas covered by the group of nations and countries are grounded. The regular character of the convergence of the territorial organization of political and ethnic areas of the modern world and differential current ethno-political processes depending on the particular historical and geographical region are exposed. The conclusion that a system of nation-states and ethnic federations may be optimal model of geopolitical organization of the modern world are made.

Key words: geopolitics, objective geopolitical analysis, the laws of geopolitics, the conceptual foundations of geopolitics, geopolitical trends.

Стаття надійшла до редколегії
18.09.2013 р.